

## ЖІНОЧІ ЗАКОНИ І ТАБУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІНІЦІАЛЬНІЙ КАЗЦІ

*У статті проаналізовано історію дослідження та функції «табу» в житті первісної людини. На матеріалі окремих сюжетів ініціальних казок здійснена спроба розглянути жіночі закони і табу як форми вірувань стародавніх народів.*

**Ключові слова:** табу, закон, ініціація, тотем, таємниця роду, шлюб.

Першим кроком на шляху від дикунського побуту до людських норм поведінки було встановлення найпримітивніших заборон. Вони в свою чергу впливали на встановлення законів, які випливали з практики дотримання чи порушення установлених заборон. У цьому контексті заборона завжди початкова норма, закон – її похідна. Водночас закон як норма і табу як заборона взаємопов'язані між собою, через що окремі дослідники в поняття «табу» включають і норму. В культурі деяких примітивних племен ці поняття також сприймаються як єдине ціле, тому табу, тобто заборона, і є основний закон. Казка як явище фольклору, залежно від її походження та тематичного спрямування, має обидві названі парадигми цього поняття. Коли ж ідеться про казку ініціальну, то в ній закон – не обов'язково табу. До прикладу, в казці «Про дідову дочку й бабину дочку» дівчина, яка адекватно реагує на запити зовнішніх суб'єктів, отримує за це винагороду, а яка ставиться до всього надмірно – кару. Казка не повчає, що мовляв, якщо будеш ставитися до всього навколишнього світу зі зневагою, то матимеш за це багато клопотів, водночас вона подає приклад, яка поведінка з боку дівчини має бути нормою, законом.

У фольклористиці табу переважно сприймається як заборона. Первинне його значення стерлося, забулося і в тому вигляді, що було спочатку, вже не існує. Багато тисяч років тому людина не стикалася з поодинокими заборонами, всі табу склали певну систему, якою те чи інше плем'я керувалося. Це своєрідний збірник законів, моралі, правил поведінки, пересторог, співіснування первісних людей. Саме ж поняття в практиці примітивних племен увібрало як звід заборон, так і перелік наслідків за їх порушення. Тим-то, на думку Зигмунта Фрейда, «для нас значення табу розгалужується у двох протилежних напрямках. З одного боку, воно означає – святий, освячений, з другого – страшний, небезпечний, нечистий»<sup>1</sup>. Підходячи у своїй праці «Тотем і табу» до означуваних назвою статті понять з точки зору психоаналізу, відомий австрійський фізіолог екстраполював їх в цілому на психологію культури та релігії, тому розглядає їх у ширшому, ніж ми, контексті, а саме як частину несвідомого первісної людини. До того ж дослідник зазначив, що найстаріші, на його думку, заборони є основними

<sup>1</sup> Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии // [http:// www.pseudology.org/ Psychology /Freid \\_TotemTaboo/index.htm](http://www.pseudology.org/Psychology/Freid_TotemTaboo/index.htm)

законами тотемізму: заборона вбивства тотема і заборона статевих стосунків із представником іншого племені. Ці табу неважко простежити й на казкових сюжетах.

Джеймс Фрезер у своїй праці «Золота гілка»<sup>2</sup> на основі звичаїв, зібраних з різних куточків земної кулі, теж зобразив складну систему заборон. Він виділяє табу щодо предметів, людей та слів. Зокрема автор вказує на існування заборони спілкування з представниками інших племен, на їжу та воду, залізо, гостру зброю, вузлики та каблучки, на імена родичів, покійників, правителів та богів. Тут зазначені заборони для жінок, для вояків, мисливців, рибалок та ін.

Жіноче табу у цій праці Фрезер аналізує досить побіжно. Воно стосується найсакральнішої частини жіночого побуту – народження дитини. «На острові Кадьяк недалеко від Аляски жінка перед пологами іде в маленьку хатину із тростини, де вона незалежно від пори року повинна перебувати протягом двадцяти днів після народження дитини. Вона вважається настільки нечистою, що ніхто не наважиться до неї доторкнутися, і їжу їй подають на палицях... Жінка, відчуваючи наближення пологів, повідомляє про це чоловікові, який буде для неї хатину у віддаленому місці»<sup>3</sup>. Відомо, що жінка повинна там перебувати, ні з ким не спілкуючись, окрім матері чи іншої близької людини. Схожий сюжет розгортається і в деяких українських ініціальних казках, наприклад:

*« – Коли вже така моя доля, що ти від мене відступився, піду я сама світ за очі. – Та й пішла собі плачучи. – «Тепер, - подумала вона, - піду до тієї хати, де я жила з братами, та й зостануся там жити, бо в мене ж дитина скоро народиться».*

*Проїшов час, і вона родила двоє дітей відразу, та обидва хлопчики»<sup>4</sup>*  
(«Про сімох братів-гайворонів та їхню сестру»)

\* \* \*

*«Минув ще рік, а діточок усе-таки Бог не дає. От цар і заслав меншу сестру аж на край свого царства ік морю й звелів, щоб вона до його не приїздила і листів не посилала, аж поки не народить дванадцять синів до пояса в золоті, а од пояса в сріблі»<sup>5</sup>.*

Критично сприйняв висновки Джеймса Фрезера російський учений Дмитро Зеленін. У своїй праці «Табу слов у народів Восточної Європи и Северной Азии»<sup>6</sup>, аналізуючи цю теорію і не відкидаючи її в цілому, все ж вважає, що її можна застосувати до вивчення генетики, суспільного, побутового устрою не всіх народів. Що ж до генеалогії самих заборон, то вона, на думку дослідника, походить від анімістичних вірувань, коли існувало табу на імена духів-тварин. Зі зміною вірувань і способу життя

<sup>2</sup> Фрезер. Золотая ветвь. // <http://www.psilib.ukrweb.net/books/freze01/index.htm/>

<sup>3</sup> Там само.

<sup>4</sup> Українські народні казки. – К, 1996. – 656с. – С.430.

<sup>5</sup> Українські народні казки: Для мол.шк.віку / Упоряд. та вступ. слово Л.Ф. Дунаєвської; Мал. С.П. Міненко. – 2-ге вид. – К, 2001. – 151 с. – С. 93.

<sup>6</sup> Зеленін Д. Табу слов у народів Восточної Європи и Северной Азии // Сб. МАЭ, 1929, т. VIII // <http://webl.kunstkamera.ru/Siberia/Texts/Zelenin-Tabul.pdf>.

людини ці обмеження трансформувалися. Автор класифікує їх на виробничі та невиробничі, тобто побутові.

У зазначених працях їх автори детально або ж частково проаналізували поняття табу чи то табуйованого закону в житті первісних народів. Жіночі закони й табу дотепер не були окремим предметом вивчення.

Отож, завдання цієї розвідки – на основі текстів ініціальних казок проаналізувати жіночі табу у співвідношенні з жіночими нормами, тобто законами та, по можливості, за допомогою найчастіше вживаних мотивів визначити у структурі казки основні закони, яких мала дотримуватися жінка в первісному громадянстві.

У деяких чарівних казках одним із центральних законів організації родового ладу постає недопущення співжиття між кровними родичами. Це питання свого часу розглянуто у праці Єлизара Мелетинського «Про архетип інцесту». Аналізуючи цей мотив, автор переконує, що заборона інцестуального шлюбу і перехід до екзогамного є яскравим прикладом соціогенного міфу<sup>7</sup>. Відображення цього переходу помічаємо і в казкових мотивах. Наприклад:

*« – Як можна сестру брати за жінку? Гріх великий буде.*

*А король:*

*– Якщо не згодишся, то зрубаю тобі голову.*

*Проплакала Настка день, другий, а на третій змушена була нарешті погодитися.*

*– Хай буде так... Піду я одінуся.*

*Взяла дві качечки з собою, налила в корито води і пустила ті дві качки в корито, щоб плюскалися. А сама стала і просить:*

*– Розступися, сира земле, хай у тебе я ввійду!»<sup>8</sup> («Про короля і його сестру Настку»).*

Докія Гуменна пов'язує походження цих табу ще з тотемізмом, вважаючи, що й «...само удосконалення людської породи завдячує тотемістичному ладові, а вірніше виробленими в цьому ладі шлюбними нормами. Цей найперший закон тотемного суспільства – заборона подружжя межі членами одного тотемного об'єднання – може й несвідомо, а спрямований проти виродження...»<sup>9</sup>.

У чарівній казці, де ініціацію проходить хлопець, роль жінки зазвичай незмінна. Вона чи то виступає помічником для ініціанта, чи то дружиною у пробному шлюбі, чи майбутньою дружиною, яку хлопець повинен відвоювати. Оксана Олійник вважає, що «...жіночу ініціацію можна поділити на два типи – активну і пасивну... У пасивній жіночій ініціації казка характеризує свою героїню як жертву, «приз для переможця», зате під час

<sup>7</sup> Мелетинский Е.М. Об архетипе инцеста в фольклорной традиции (особенно в героическом мифе) // Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. Л.: Наука, 1984. С.57-62 // <http://ruthenia.ru/folklore/meletinsky12.htm>

<sup>8</sup> Чарівне кресало: Українські народні казки з Волині і Полісся / Запис., упоряд., вступ. ст. та приміт. О.Ф. Ошуркевича; Худож. оформл. І.І. Платонові – Львів, 1995. 158 с. – С.28.

<sup>9</sup> Гуменна Докія. Родинний альбом. – Нью-Йорк, 1971. – 349. – С.257.

активної жіночої ініціації... дівчина-наречена... сама частково влаштовує свою долю»<sup>10</sup>. Беззаперечним фактом є те, що незалежно від статі ініціанта, жінка все ж лишається однією з головних її призвідниць.

Майже в усіх казках до проходження ініціації у світ хлопця проводить батько. Мати до такого обряду, напевно, не мала жодного стосунку. Такі факти наводить і Володимир Пропп, стверджуючи, що «мати цього робити не могла, оскільки саме місце, де проводився обряд, було заборонене жінкам»<sup>11</sup>:

*«Запрягає дід коняку:*

*– Поїдьмо, дочко, у ліс за дровами!*

*Вийшла дочка, сіли вони і поїхали»*<sup>12</sup> («Дідова дочка і бабина дочка»)

Дещо інший сюжет, у якому батько відправляє доньку у мандри саму, а дівчина при цьому ще й отримує завдання – своєрідний наказ, невиконання якого призведе до біди:

*« – Ходім, дочко – каже, – десть наймися у найми.*

*Зайшов до лісу, каже:*

*– Оце стежка в ліс, іди прямо. Куди стежка веде, туди й ти йди. Що тобі де не трапиться – будь покірна, будь добра до всього, розкажуй, – каже, – слухай все»<sup>13</sup> («Про дідову і бабину дочку»).*

Досить часто у казкових сюжетах трапляється так, що хлопець, перемігши чи не усі перепони, виборює право на одруження з царівною. Проте ще однією перепорою стає батько потенційної нареченої, котрий з таким перебігом подій не згоден:

*«Цар як подивився, що в нього свиточка – латка на латці, штанці – коліна повилазили, то аж за голову взявся: «Як-таки, щоб я свою дитину та за такого холопа видав!»<sup>14</sup> («Летючий корабель»).*

Очевидно, бути обідраним – означає не до кінця пройти ініціацію. Далі цар перевіряє хлопця на кмітливості, загадавши йому загадки. І тільки після успішного розгадування царівні дозволено одружитися. Таким чином, у первісному суспільстві на межі утвердження патріархату, в енеоліті, коли й виникла більшість ініціальних казок, саме батько давав дозвіл на одруження. Допоки потенційний наречений не виконає всіх завдань, нерідко пов'язаних з рільництвом, оранкою, сівбою, збиранням врожаю, дівчина повинна чекати дозволу батька.

У казці «Іван Голик і його брат»<sup>15</sup> перепорою до одруження є вже не одяг героя. Одним із завдань було приборкати наречену. Проте із цим випробуванням легко справився не ініціант, а його брат, Іван Голик. На думку Віктора Давидюка, «якісною відміною між братами є лише те, що

<sup>10</sup> Олійник Оксана. Архаїчне значення жіночої ініціації // Фольклористичні зошити. – Луцьк, 2000. – Вип. 3. – С.109.

<sup>11</sup> Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград, 1946. – С. 68.

<sup>12</sup> Українські народні казки: Для мол. шк. Віку (Передм., упоряд. та адаптація текстів Л.Ф. Дунаєвської; Худож. О.В. Петренко. – К, 1991. – 367 с. – С.312.

<sup>13</sup> Там само. – С.325–326.

<sup>14</sup> Українські народні казки. – К, 1996. – 656 с. – С.328.

<sup>15</sup> Українські народні казки: Для мол. та серед. шк. Віку / [Передм. М.К. Дмитренко; Упоряд. О.С. Яремійчук]; Іл. А.Д.Базилевича; Худож. оформл. І.П. Козіної. – К, 1989. – 412 с.

старший побував у череві велетенської риби. А це ритуальний еквівалент цілого комплексу ініціальних випробувань»<sup>16</sup>. Доречно зазначити, що у весільній обрядовості зафіксований і такий звичай: дівчина свою першу шлюбну ніч повинна провести не з власним чоловіком, а з кимось із боярів. Напевно, це і є відголосок первісних законів.

Володимир Пропп оперує фактом, що колись в першу шлюбну ніч між чоловіком та дружиною клали дерев'яне зображення тотемного характеру<sup>17</sup>.

Беззаперечними в існуванні були ряд табу та законів для жінки, пов'язаних з оберегами роду – тотемами. Порушення такого типу заборон вестимуть за собою небезпеку не лише для однієї людини, а й для цілого племені. Це засвідчують і сюжети чарівних казок, у яких ініціацію проходить дівчина. Найчастіше батько привозить дочку до лісу, залишає у хатині. Ввечері з'являється Кобиляча голова, яку потрібно пересадити через поріг, нагодувати, напоїти, пролізти через одне її вухо і вилізти через інше. Зазвичай дівчина, слухняно все виконавши, отримує в нагороду заможного чоловіка та величезні статки. У казці, де героїнею є дилетантка, сюжет зовсім інший:

*« – Дівко, дівко, одчини!*

*– Не велика пані – сама одчиниш.*

*– Дівко, дівко, через поріг пересади!*

*– Не велика пані – сама перелізеш.*

*– Дівко, дівко, зсади мене на піч!*

*– Не велика пані – сама злізеш.*

*– Дівко, дівко, дай мені їсти!*

*– Не велика пані – сама возьмеш»*<sup>18</sup> («Кобиляча голова»)

Результати не змушують себе довго чекати: таку дівчину очікує ганьба. Саме це і є, можливо, модифікацією одного із законів тотемізму, про що йшлося вище.

*« – Дівонько-голубонько, обчисти мене, оббери реп'яхи на мені, – я тобі у великій пригоді стану!*

*Дівчина поглянула та й каже:*

*– Оце, бісів батько тебе не видав, така погана, та щоб я коло тебе руки каляла. А щоб ти не діждала! – І пішла бабина дочка далі, лаючись»*<sup>19</sup>

Не вбий тотема – означає і поважай його, і годи йому... «Тотема не можна було вбивати, – йому треба завжди годити й належно годувати, за що він допомагає, або хоч не шкодить»<sup>20</sup> – зазначає у праці «Дохристиянські вірування українського народу» митрополит Іларіон. Про це свідчить і наступний сюжет казки. Зернина, рослина, що дала дівчині мати перед своєю смертю, – є не що інше, як передача та відновлення оберегу роду:

<sup>16</sup> Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк, 2005. – 310с. – С.84–85.

<sup>17</sup> Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград, 1946. – С. 307.

<sup>18</sup> Українські народні казки. – К, 1996. – 656 с. – С.350.

<sup>19</sup> Українські народні казки: Для мол.шк.віку / Упоряд. та вступ. слово Л.Ф. Дунаєвської; Мал. С.П. Міненка. – 2-ге вид. – К, 2001. – 151 с. – С. 120.

<sup>20</sup> Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст. - реліг. моногр. – К, 1992. – 424 с. – С. 64.

*«А далі їй згадала: «Єсть же в мене зернятко від матінки!»*

*От узяла, посадила його на леваді, полила, а сама сіла та їй знову плаче... Прокідається, аж із того зернятка така гарна верба яра виросла...»<sup>21</sup>.*

Напевно, дотримання родових законів – від діда-прадіда, тому образ мертвої матері можна тлумачити як збірний образ предків.

У казках з мотивом ініціації дівчини остання мусила бути доброю господинею, вміти належно вести господарство. Як показано у прикладах казок, зазначених вище, невміння каралося:

*«Василинка зварила вечерю. Ольдеквіт наївся, напився, дав Василиці в'язку золотих ключів і сказав:*

*– Оце ключі від усіх дверей, що є в моєму замку. Але ти не заходь до кімнат, я привезу тобі усього, чого лише захочеш. Я їду в світ на цілий тиждень. Дивись, аби тут не пропало ані ниточки.*

*– Буду пантрувати, мій господарю»<sup>22</sup>(«Чарівне горнятко»).*

Справжнє табу для жінки в ініціальній казці – таємниці чоловічого роду, тим більше, пов'язаних із ініціацією чоловіка: *«Іще я тобі даю одну пораду: як оженишся, то нічого великого не довіряй своїй жінці до семи років і семи тижнів»<sup>23</sup>.*

Якщо ж дружина випадково про це дізнається, традиційний сюжет казки зі щасливим кінцем та одруженням раптово зазнає змін. Тому у деяких казках почасти натрапляємо на дещо інший розвиток подій: ту жінку, яка видає таємницю роду, згодом буде покарано. Натомість мандрівник зустрічає іншу дівчину, вона і стане його дружиною. Жінка ж, яка порушила заборону, отримує покарання. Розвиток таких подій, очевидно, є прикладом пробного шлюбу в сюжетах ініціальних казок:

*«– Ну, – каже, – ти мене вдруге на світ родила!*

*Та їй став з нею жити, а свою жінку до хвоста коня прив'язав і розметав»<sup>24</sup>.*

Цікаво, що така пересторога існує в ініціальній казці із жіночою ініціацією, де дівчина порушує табу, розповідає про все своїм сестрам, котрі, напевно, ще не досягли віку, аби бути втаємниченими у рід сестриного чоловіка-змія:

*«Дівчина так і зробила: повернула персня на пальцеві – і вмент опинилася дома. Не втерпіла, розповіла сестрам про свої дивні пригоди, а ті із зависті взяли та їй заховали годинника. Вже їй строк минає, і тут у дівчини мовби защеміло у серці»<sup>25</sup>.*

Таким чином, в ініціальній казці чи то з мотивом чоловічої, чи то жіночої ініціації розголошення дівчиною родових таємниць хлопця веде до не проходження випробовувань та людської ганьби.

<sup>21</sup> Українські народні казки. – Харків, 1999. – 320 с. – С. 115.

<sup>22</sup> Українські народні казки. – К, 1996. – 656 с. – С.410.

<sup>23</sup> Українські народні казки. Для серед.шк.віку. – Донецьк, 1993. – 271 с. – С. 145.

<sup>24</sup> Чарівні казки: Збірник: Для мол. та серед. шк. віку / [Упоряд. Л.Ф. Дунаєвської]; Худож. К.О.Музика. – К, 1992. – 191 с. – С. 91.

<sup>25</sup> Чарівне кресало: Українські народні казки з Волині і Полісся / Запис., упоряд., вступ. ст. та приміт. О.Ф. Ошуркевича; Худож. оформл. І.І. Платонові – Львів, 1995. – 158 с. – С.41.

Навіть невелика кількість ініціальних казок увиразнює існування на час їх створення таких жіночих табу: заборону перебувати певний час біля чоловіка у період вагітності та народження дитини, співжиття жінки із кровними родичами, недопущення жінки-матері до таємниці ініціації сина, табу на розкриття таємниці чоловічого роду. Заборони постають у казці не лише у формі будь-якого роду заперечень, а й реалізуються як закони, права, обов'язкові постулати для первісної людини. Наприклад, закон проходження ініціації передбачає подальшу щасливу долю дівчини, його невиконання призводить до невдачі та ганьби. Дозвіл на одруження дівчини зазвичай дає не мати, а батько, першу шлюбну ніч дівчина повинна провести не з нареченим. Також в ініціальній казці простежуємо закон покори перед тотемом та обов'язкове належне ведення господарства.

Генеалогія цих табу – різноманітна, а відтак вимагає подальшого детального вивчення.

Ирина ХИЛЬКО

### **ЖЕНСКИЕ ЗАКОНЫ И ТАБУ В УКРАИНСКОЙ ИНИЦИАЛЬНОЙ СКАЗКЕ**

*У статтє проанализировано историю исследований и функции «табу» в жизни первобытного человека. На материалах отдельных сюжетов инициальных сказок совершена попытка рассмотреть женские законы и табу как формы верования древних народов.*

**Ключевые слова:** табу, закон, инициация, тотем, тайна рода, свадьба.

Iryna KHYLKO

### **THE FEMALE TABU IN UKRAINIAN INITIAL FAIRY-TALE**

*This article analyses the history of investigation and the functions of «tabu» in the life of a primitive man. A try based on the material of the plots of some initial fairy-tales has been made to understand the meaning of a female laws and tabu as the forms of believes of ancient peoples.*

**Key words:** tabu, law, initiation, totem, the mystery of the people's origin, marriage.